

V. DYSKUSJE

OLEG PIOTROWICZ LICHICHAN (Irkuck)

System prawny Rzeczypospolitej: zagadnienie dynamiki przekształceń*

Niniejsze uwagi poświęcone są analizie rozwoju unikatowego w swej strukturze systemu prawnego Rzeczypospolitej w czasach od XVI do XVIII wieku.

Rzeczpospolita jest przykładem państwa federacyjnego, powstałego w wyniku politycznego zjednoczenia suwerennych państw. Geneza takiego tworu politycznego, wynikająca przede wszystkim z przyczyn politycznych, posłużyła za podstawę utworzenia unikatowego w swej istocie systemu prawnego tegoż państwa, zakładającego zachowanie systemów prawnych zjednoczonych państw.

Unia lubelska, zawarta w 1569 roku, będąca w istocie aktem konstytucyjnym, legalizującym powstanie związku Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego, była specyficzną formą politycznej integracji dwóch suwerennych państw, nieznacznie zmniejszającą ich autonomię. Analiza tekstu dokumentu unii lubelskiej wskazuje, że pod względem politycznym stanowiła ona kontynuację unii wileńsko-radomskiej z 1401 roku i unii horodelskiej z roku 1413, umożliwiających powstanie wyjątkowej struktury politycznej.

* Redakcja „Czasopisma Prawno-Historycznego”, zainteresowana stanem wiedzy w dziedzinie historii ustroju Rzeczypospolitej, jaki reprezentuje historia państwa i prawa w Uniwersytecie Irkuckim, postanowiła opublikować ten tekst *in extenso*, w przekładzie polskim, dokonany przez p. Mirosława Wiśniewskiego. Redakcja dokonała w tym artykule tylko niewielkich uzupełnień i korekt, które dotyczą przede wszystkim aparatu naukowego. W żadnym wypadku zmiany te nie naruszają poglądów autora.

Oleg Piotrowicz Lichichan, dr nauk historycznych, adiunkt w Katedrze Prawa Konstytucyjnego Instytutu Prawa Państwowego Uniwersytetu w Irkucku, jest dyrektorem Instytutu Prawa tegoż Uniwersytetu.

Uchwalony na sejmie w Lublinie akt unii przewidywał w szczególności stworzenie podstaw federacyjnego prawodawstwa¹. I tak został określony tryb wyboru króla Rzeczypospolitej², ustanowienie wspólnego dla obu państw monarchy³, prowadzenie polityki zagranicznej, włącznie z udziałem w międzynarodowych paktach i umowach⁴, celne i podatkowe prawodawstwo⁵.

W dokumencie określono zarazem obowiązki króla: „A przy koronacji nowego króla mają być przez króla koronowanego poprzysiężone i zaraz konfirmowane na jednym liście i jednymi słowy na wieczne czasy prawa, przywileje i wolności poddanych wszystkich obojga narodów i państw tak złączonych”⁶.

Szczególnie należy podkreślić, że uchwałą Sejmu nakazano zachować „– wszelakim pismem nadane przywileja i prawa od wszech przodków Jego Królewski Mości i od Jego Królewski Mości samego z dawnych czasow i od poczęcia unji wszem wobec i każdemu z osobna jakimkolwiek sposobem nadane, i wolności, dostojeństwa, prerogatywy, urzędy wszystkie obojga narodu całe i nieporuszone zachował, wszystkie prawa, sądy, wysady, stany książęce i familje szlacheckie przereczonych narodow, uchwały sądowne z dawna do tego czasu zachować każdemu stanu mocnie i nieporuszenie”⁷.

W ten sposób powstanie federacyjnego państwa nie tylko nie burzyło systemu prawnego dwóch państw, lecz legitymowało ich niezależne istnienie w Rzeczypospolitej. Doprowadziło do istnienia *de facto* ograniczonego w swoim zasobie federacyjnego prawodawstwa i faktycznie niezależnych, choć skoordynowanych w poszczególnych kwestiach systemów prawnych Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej.

Systemy prawne dwóch państw uległy zaledwie nieznacznemu skorygowaniu w kwestii organizacji władzy państwowej, podatków i ceł, spraw międzynarodowych. Częściowo pozbawiono również mocy prawnej „Statuta i ustawy wszystkie, jakiegokolwiek i z którejkolwiek przyczyny przeciw narodowi polskiemu i Litwie ustawione i uchwalone około nabywania i dzierżenia imienia w Litwie Polakowi, jakokolwiek go kto dostał i dostawał, chociaż po żenie albo z wysługi, albo za kupcem, darowanym obyczajem, zamianą i którymkolwiek nabyciem wedła zwyczajui i prawa pospolitego, te wszystkie statuta, aby żadnej mocy nie miały jako prawnu, sprawiedliwości i też spolnej

¹ Uwaga od redakcji: Autor posłużył się tekstem źródłowym zawartym w wydawnictwie: *Białoruś w epoce feudalizmu. Zbiór dokumentów i materiałów*, t. I, Mińsk 1959, s. 151-157. Redakcja powoływane przezeń fragmenty przytoczyła za edycją: *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 1: 1550-1585, Warszawa 2005, s. 232 i n.: *Przywilej około uniej Wielkiego Księstwa Litewskiego z Koroną, na walnym sejmie lubelskim od panow rad duchownych i świeckich i posłów ziemskich, roku Pańskiego 1569 uchwalony 1 lipca*.

² Ibidem, s. 235, p. 4 i 5.

³ Ibidem, s. 235, p. 5.

⁴ Ibidem, s. 236, p. 11.

⁵ Ibidem, s. 13.

⁶ Ibidem, s. 236, p. 7.

⁷ Ibidem, s. 236, p. 9.

braterskiej miłości i uniej, a zjednoczeniu spólnemu przeciwne, ale aby wolne zawždy beło tak Polakowi w Litwie jako Litwinowi w Polsce kaźdym słusznym obyczajem dostawać imienia i dzierżyć go wedle prawa, w którym leży ono imienie”⁸.

Na terytorium Korony Królestwa Polskiego obowiązywały akty ustawodawcze z wcześniejszych czasów, zebrane i opublikowane w tak zwanym *Statucie Jana Łaskiego*, wydanym drukiem z 1506 roku. Starania o kodyfikację prawa polskiego od pierwszej połowy XVI wieku spowodowały, że publikować poczęto tak zwane kompendia, czyli układy ustaw polskich: Jakuba Przyłuskiego, Jana Herburta i innych prawników.

Polskie prawo ziemskie posiadało mocne korzenie historyczne, sięgające czasów ustawodawczej działalności Kazimierza Wielkiego w XIV wieku, oparte na bazie prawa zwyczajowego i rozwijane w późniejszych statutach i przywilejach, zwłaszcza nieszawskich⁹. Jest więc rzeczą oczywistą, że w państwie polskim jeszcze przed unią lubelską rozwinął się system prawny, który objął zarówno prawo zwyczajowe, jak i stanowione, tworząc stabilną tradycję prawną, rozwiniętą naukę prawa i doktrynę.

W Wielkim Księstwie Litewskim po zawarciu unii lubelskiej zachowano podwaliny miejscowego prawodawstwa i wymiaru sprawiedliwości. Podstawę prawa litewskiego stanowiły statuty. Pierwszy statut, zawierający dwa artykuły i odznaczający się wysokim poziomem, wydany został w 1529 roku, drugi pochodził z roku 1566. Trzeci statut został już wydany w ramach Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w 1588 roku, jednakże obejmował swą obowiązującą mocą tylko terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego, włączając ziemie białoruskie i ukraińskie. Zachował on swą moc obowiązującą aż do końca istnienia Rzeczypospolitej, a nawet po jej rozbiorach, aż do roku 1840¹⁰.

Należy zaznaczyć, że statuty litewskie zostały wydane w języku białoruskim – podstawowym języku komunikacji na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, co świadczy o trwałości podwalin jurysdykcyjnych systemu prawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, nie tylko z punktu widzenia trwałości poszczególnych aktów normatywnych, ale i pod względem techniki prawodawczej i języka tworzenia prawa.

Z punktu widzenia przedmiotu regulacji prawnych, statuty litewskie obejmowały zarówno materie cywilnoprawne (zagadnienia prawa rzeczowego, spadkowego i zobowiązań), jak i karne (zagadnienia nauki o przestępstwie i karze, procesowe aspekty postępowania karnego)¹¹. Tym samym można postawić tezę, że prawodawstwo Wielkiego Księstwa Litewskiego w strukturze Rzeczypospolitej regulowało większość społecznych relacji, co także do-

⁸ Ibidem, s. 236-237, p. 14.

⁹ N. Kariejew, *Zarys historyczny polskiego sejmu*, 1888.

¹⁰ D. Daniłowicz, *O litewskim statucie*, Mińsk 1838, s. 2; A. Kistjakowski, *Prawa wedle których sądzono małoruski naród*, Kijów 1879.

¹¹ F. Leontowicz, *Sporne zagadnienia w historii rusko-litewskiego prawa*, Zb. Publ., 1893.

wodzi zachowania samodzielnego charakteru systemu prawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Warto też zauważyć, że na równi ze statutami funkcjonowały inne normatywne akty prawne, ich stosowanie w sądach tworzyło specyficzną praktykę jurysdykcyjną, różniącą się od tej, która istniała na ziemiach Korony Królestwa Polskiego.

Należy zwrócić uwagę, że na terytorium Rzeczypospolitej obowiązywało od średniowiecza miejskie prawo magdeburskie, faktycznie stanowiące regulator relacji prywatnoprawnych. I tak – według M.F. Władimirskiego-Budanowa, niemieckie lub raczej magdeburskie prawo odegrało istotną rolę w regulowaniu społecznych relacji na terytorium Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego¹².

Założeniem prawa magdeburskiego jako systemu prawnego było w pierwszej kolejności regulowanie działalności gospodarczej, prawa własności i życia społeczno-politycznego stanu mieszczańskiego. Oprócz tego regulacji podlegały w nim zasady wymiaru sprawiedliwości w magistratach miejskich. W Wielkim Księstwie Litewskim prawo magdeburskie otrzymały miasta Włodzimierz Wołyński (od 1324), Lwów (od 1356), Kamieniec Podolski (od 1374), Wilno (od 1387), Brześć (od 1390), Grodno (od 1391), Łuck (od 1432), Słuck (od 1441), Połocki (od 1498), Mińsk (od 1499), Braśław (od 1500), Mohylew (od 1561), Mozyr (od 1577), Witebsk (od 1597), Głuchów (od 1644), Homel (od 1670) i inne.

Generalnie charakter praw miast Rzeczypospolitej pozwala sądzić, że formowały się w nich w istocie samodzielne systemy prawne, niezależne w części własnych kompetencji zarówno od systemów prawnych Rzeczypospolitej jako całości, jak i Korony oraz Litwy jako jej podmiotów.

Uznając w ten sposób unikatowy charakter systemu prawnego Rzeczypospolitej, powinniśmy podkreślić fakt istnienia trzech specyficznych systemów prawnych: systemu prawnego Korony Polskiej, systemu prawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz systemu prawnego prawa magdeburskiego, obejmującego większość dużych miast Rzeczypospolitej.

Błędne byłoby oczywiście twierdzenie, że wymienione tu systemy nie były wzajemnie powiązane. Kompetencje federacyjnego centrum Rzeczypospolitej w kwestiach organizacji władzy państwowej, cel i podatków, a także polityki zagranicznej, nie pozwalają wyciągnąć wniosku o absolutnej rozdzielności tych systemów prawnych. Możemy natomiast mówić o istnieniu swoistego systemu wzajemnego oddziaływania powiązanych ze sobą, ale autonomicznych systemów prawnych. Można je według naszego punktu widzenia nazwać „polimorficznymi systemami prawnymi”. Ich polimorfizm przejawia się w tym, że współistniejąc w ramach jednego politycznego organizmu – Rzeczypospolitej, systemy te regulowały identyczne relacje społeczne za pomocą różnych środków prawnych, form kodyfikacji norm prawnych itd.

¹² M.F. Władimirski-Budanow, *Prawo niemieckie w Polsce i na Litwie*, Zb. Publ. 1868, s. 312.

Należy zaznaczyć, że całe terytorium Rzeczypospolitej – z wyjątkiem wyodrębnionych obszarów Ukrainy – znajdowało się w istocie rzeczy w jednakowych warunkach społeczno-politycznych (charakteryzujących się dużą rolą magnaterii i szlachty), ekonomicznych (we wszystkich krajach panowały feudalne formy gospodarowania) i kulturalnych. W tym wypadku logiczne wydawało się stworzenie zunifikowanego systemu prawodawstwa i spójnego systemu prawnego. Jednakże polityczne podłoże zjednoczenia Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego wymagało powstania tak wyjątkowego prawnego fenomenu, jakim były systemy prawne tych państw w ramach Rzeczypospolitej.

Warto zaznaczyć, że taki polimorfizm, który był sposobem łagodzenia politycznych konfliktów, nieuchronnie prowadził do kryzysu: albo powstawania odrębnych prawnych regulacji, albo nowo powstałych państwowości. Faktycznie, nie bacząc na zachowanie dotychczasowych praw, od początku XVII wieku zaznaczył się brak adekwatnego mechanizmu nowelizacji prawodawstwa. Przepisy prawa stawały się skostniałą materią, która z czasem traciła swoje regulacyjne znaczenie. Współistnienie systemów prawnych, praktycznie nie podlegających zmianom w przeciągu dwóch stuleci, świadczyło z jednej strony o wysokim poziomie rozwoju każdego z nich, z drugiej zaś – o poważnym znaczeniu politycznego zjednoczenia Rzeczypospolitej. Brak zarówno chęci, jak i możliwości rozwiązania nieuchronnych konfliktów, które powstawały na skutek zmian statusu prawnego poszczególnych grup społecznych w warunkach zmiany systemów prawnych w poszczególnych państwach, był przyczyną prawodawczej bezczynności władz federacji.

Faktycznie ten system prawny istniał aż do przyjęcia Konstytucji Rzeczypospolitej, to jest do Ustawy Rządowej z 3 maja 1791 roku. Akt ten, nie znosząc w pełni prawnej autonomii poszczególnych elementów zjednoczonego państwa, formował bardziej uniwersalne zasady, pozwalające mówić o tworzeniu całościowego systemu prawnego państwa. I tak w artykule VI Konstytucji określono kompetencje Sejmu, między innymi prawo tworzenia ustawodawstwa obejmującego całe terytorium państwa. Zwiększenie roli sejmu jako organu władzy ustawodawczej pozwoliło nie tylko stworzyć zbiór federacyjnych aktów prawnych, ale było też potwierdzeniem pojawienia się systemu prawodawczego, będącego podstawą federacji. Przy tym trzeba zaznaczyć, że do Konstytucji zostało włączone prawo o miastach, zezwalające miastom na posiadanie własnego systemu samorządności i własnych regulacji prawnych. Miasta nazwane królewskimi i wolnymi otrzymały prawo normatywnego samookreślenia i samoregulacji.

Warto zaznaczyć, że Konstytucja z roku 1791 nie tylko tworzyła stabilny fundament dla federacyjnego prawodawstwa, ale również dawała harmonijne podstawy jako składowej porządku prawnego państwa. W artykule VIII ustanowiono jednolity system organów sądowych, właściwy dla rozwiniętych systemów prawnych. W szczególności jako zasadę priorytetową zapisano wyrokowa-

nie tylko przed sądem. Tym samym wprowadzono zmiany do trzeciego statutu z 1588 roku, dopuszczającego pozasądowe mechanizmy rozstrzygnięcia sporów.

Zgodnie z Konstytucją z 1791 roku wszystkie sądy podzielono na sądy pierwszej i drugiej instancji. Sądy pierwszej instancji miały być stałe, orzekające w ciągu całego roku. Utworzono Sąd Najwyższy – Trybunał, który miał zajmować się sprawami kryminalnymi dotyczącymi przestępstw przeciwko narodowi i królowi. Zapowiedziano wydanie kodeksu cywilnego i karnego. Tym samym ten akt normatywny w istocie rzeczy stwarzał podstawy jednolitego systemu wymiaru sprawiedliwości, stosowania prawa jako składowej systemu prawnego Rzeczypospolitej.

Oczywiste jest, że o ile zmiana organizacji sejmu i stworzenie jednolitego systemu sądownictwa pozwalają mówić o tworzeniu ideologicznej podstawy federacyjnej systemu prawnego, o tyle stworzenie zbioru aktów prawnych i urzeczywistnienie spójnej i stabilnej działalności kodyfikacyjnej, bezwzględnie wymagają stopniowego tworzenia doktryny prawnej i rozwoju edukacji prawniczej oraz nauki prawa. Formowania tego elementu prawnego systemu Rzeczypospolitej nie należy traktować za zamknięty. Przyczyną tego nie były prawne, lecz zewnętrzne wydarzenia polityczne, niepozwalające zachować państwowości Rzeczypospolitej. Bez względu na okoliczności można – naszym zdaniem – z przekonaniem stwierdzić, że w ostatnie dziesięciolecie XVIII wieku Rzeczpospolita wkroczyła z jednolitym, spójnym, federacyjnym systemem prawnym.

W tym więc okresie obserwuje się w Rzeczypospolitej tworzenie się złożonego systemu federacyjnego, składającego się z rozwiniętych systemów prawnych dwóch obszernych regionów: polskiej i litewsko-białoruskiej tradycji prawnej, a także ogółu systemów poszczególnych miast lokowanych na prawie magdeburskim. Regionalny charakter tych systemów, w odróżnieniu od opisanego przez nas wcześniej polimorfizmu końca XVI i początku XVII wieku, przejawia się przede wszystkim w zwiększeniu roli federacyjnego systemu prawnego, wywierającego ciągły wpływ na rozwój poszczególnych regionalnych elementów. Regionalne systemy zachowały przy tym określony poziom własnej autonomii, wystarczający do tego, by nie uważać za możliwe określenie ich jako nieodłącznych elementów państwowego systemu prawnego Rzeczypospolitej. W ten sposób bardziej podległy niż przedtem charakter systemów prawnych, z jednoczesnym zachowaniem ich znaczącej autonomii wobec federacyjnego prawodawstwa, wymaga od nas uznania ich za prawodawstwa regionalne.

Analizując procesy prawne zachodzące w Rzeczypospolitej, można stwierdzić, że w ciągu dwóch stuleci swej historii system prawny tego państwowo-politycznego tworu przebył drogę od ogółu polimorficznych systemów prawnych do bardziej spójnego systemu, łączącego odrębności prawne Polski, Litwy i miast w obrębie Rzeczypospolitej.